

Retorik ve *Belâgat İlmî*: Hıristiyanlık ve İslâm*

William Smyth

Çev: Abdullah Yıldırım

Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Arap Dili ve Edebiyatı Bilim dalı Araştırma Görevlisi

Atf

William Smyth Çev: Abdullah Yıldırım, Retorik ve Belâgat İlmî: Hıristiyanlık ve İslâm, Marife, Bahar 2013, ss. 167-179.

Giriş

Retorik disiplini, Batı Geleneği'nin oluşumunda biçimlendirici bir rol oynamıştır. Retoriğin tumturaklı söz ve abartıdan ibaret olduğu şeklindeki çağdaş görüş, güzel ve etkili söz söyleme sanatının (eloquence) entelektüel mirasımız açısından önemini görmezlikten gelmemize yol açmamalıdır. Geleneksel olarak, retorik Batı kültürünün temellerinden birini oluşturmaktadır.¹ Ortaçağ müfredatındaki üç temel dersten biri olarak (gramer ve diyalektikle birlikte) retorik, belli başlı akademik konulardan birini oluşturmuş ve bilim adamlarına eleştirel düşünmeyi ve görüşlerini nasıl ifade edeceklerini öğretmiştir. Mesela, öğrencilerin (ve öğretmenlerin) bugün siyaset bilimi, felsefe ve teolojiye ait toplumsal/sivil (civic) ve etik meseleleri ilk olarak ele alışları genellikle retorik çalışmalar bağlamında olmuştur.²

* Bu makale *The Muslim World*'de yayımlanmıştır. (Vol: LXXXII, No: 3-4, 1992).

¹ Bu makalede, esas itibarıyla Hıristiyan, Avrupalı ve Batılı kavramlarını tek bir noktada birbirine bağlayıp hepsini aynı anlamda kullanacağım. Klasik (yani antik Yunan ve Latin medeniyetleri), Hıristiyan ve Avrupa kültüründe genel bir süreklilik varsayıp buna Batılı kelimesiyle atıfta bulunacağım. Batı kültürü söz konusu olduğunda yaptığım gibi, İslâm kültürünü de kabataslak bir şekilde Batı kültürüne eşdeğer bir gelenek olarak öne sürüp söz konusu iki geleneği birbiriyile mukayese edeceğim.

² Retorik ile bütün bu konular arasındaki yakın ilişki için Bk. P.O. Kristellar, "Humanist Learning in the Italian Renaissance". *Renaissance Thought II*, 1965, 1-19.

Batı Geleneği'nin, retorikten daha sonra kurulan ancak kesinlikle daha az önemli olmayan bir diğer temeli ise Hıristiyanlıktır. İlk Hıristiyanlar retorisi üreten pagan dünyanın yerini almaya çalışmalarına rağmen, tarihî koşullar iki kurumun her an bozulabilecek bir ortaklıkta yer almalarına yol açtı. Başlangıçta bir takım anlaşmazlıklar olmuş olabilir ancak sonunda kilise retorik yapılarla (rhetorical structures) oldukça yakın bir şekilde çalışmayı kabul etmiştir. Aslında Batı Geleneği, pek çok bakımdan, Hıristiyanlık ve retorik arasındaki uzun işbirliğinin ürünüdür.

Retorinin İslâm bağlamındaki karşılığı, İslâmî üniversite müfredâtının ana derslerinden biri olan belâgat ilmidir (bire bir ifadesiyle "belâgat incelemesi").³ İlim adamları belâgat ilmine retorik şeklinde atıfta bulunmuşlardır. Çünkü ikna sanatı (art of persuasion) ile belâgat (eloquence) incelemesi belirli noktalarda çakışmaktadır. Mesela her ikisi de, buldukları çevredeki dini yapılarının ayrılmaz parçasıdır. Her iki disipline ait inceleme de gramer incelemesine sıkı bir şekilde bağlıdır. Ayrıca her iki gelenekteki yazarlar, inceleme sahalarına, ifade biçimlerini (figures of speech) ve şiir üslûbu ve düzenlenmesini dâhil etmiştir. Yine de bu hususi benzerlikler bir kimseyi, retorik ve belâgat ilminin amaç ya da hedeflerinin bütünüyle benzer olduğunu düşünmeye götürmemelidir. Çünkü öyle değildir.

Aşağıda ele almayı istediğim şey, retorik ve belâgat ilmi arasındaki "bağlam-sal" farklar şeklinde adlandırabilecek şeydir. Her iki disiplin de pek çok benzer konu içerse de, her biri kendi hususi geleneğine farklı şekilde oturmaktadır. Batıda retorik, tartışma ve diyaloga ilişkin siyasi kavramlarla bağlantılı iken belâgat ilmi hermenötik ve metin estetiğine yönelik oldukça önemli bir İslâmî ilgiyi yansıtmaktadır. Bununla birlikte iki disiplin, ilgili gelenekte mutlak manada merkezî bir rol oynaması bakımından birbirine oldukça benzemektedir. Dolayısıyla, retorik ve belâgat ilminin karşılaştırmalı bir sunumu bize, Müslüman ve Hıristiyan/Batı geleneklerinin daha kapsamlı özelliklerini ele almak için kullanışlı bir şema temin edecektir.

Klasik Retorik

Retorinin Batı'da oynadığı rol zaten iyi bir şekilde tasvir edilmiştir.⁴ Ancak burada tartışmamızla alakalı birkaç genel konuya dikkat çekeceğim. Retorik disiplinini, ikna edici bir şekilde konuşmanın kurallar sistemini açıkça dile getirmek amacıyla gerçekleştirilen ilk teşebbüslerle birlikte Yunanistan'da başlamıştır. Konuşma yapmak zaten Homer'de öne çıkan bir unsurdu ve Yunanlılar kısa bir süre sonra, etkileyici bir ifadenin istenen etkiyi bırakma konusunda başarılı olabileceğini fark ettiler. Diğer bir deyişle; etkileyici bir ifade, orduyu ya da şehri harekete geçirebilirdi. Dilin yararını fark etmek, Yunanlıları güzel ve etkili söz söyleme sanatı (eloquence) incelemesi konusunda cesaretlendirdi. Böylece Yunanlılar, güzel ve etkileyici konuşmayı diledikleri zaman yapabileceklerdi. Hiç kuşku yok ki, inceleme öğretimi doğurdu. Nitekim milattan önce beşinci asırda, öğrencilere etkileyici bir şekilde konuşmasını öğretebileceklerini iddia eden "profesyoneller" görmekteyiz.

Bu profesyonel retorikçiler, yeni -kendi verdikleri adla- filozoflarla neredeyse hemen anlaşmazlığa düştüler. Mesela Sokrates (ö. M.Ö. 399) sadece hakikatin

³ G. J. H. Van Gelder'in *Beyond the Line* isimli çalışmasına bakınız (Leiden: 1984).

⁴ Brian Vicker'in *Introduction to Rhetoric Revalued* isimli eserine bakınız (Binghamton: SUNY Press, 1982) 13-49.

ikna etmesi gerektiğine inandı ve bu bağlamda felsefi metodun (özel olarak belirtmek gerekirse diyalektiğin) retorik sistemlerden üstün olduğunu öne sürdü. Aristo (ö. milattan önce 322), retorığı epistemolojik olarak felsefeden daha aşağı bir dereceye koymaktansa ona, diyalektiğin bazı metotlarını, özellikle daha az güvenilir bir tümdengelimli araç olan örtük kıyası (enthymeme) aşladı.⁵ Platonun (ö. milattan önce 341) aksine Aristo, Yunanlıların retorik takıntılarına hiçbir zaman saldırmadı. Daha ziyade, topluma dair derinlikli gözlemlerini konuşma yapma konusundaki incelemeye uyguladı. Böylece üslûp analizlerine daha büyük bir entelektüellik kazandırdı.

Bununla birlikte Aristo'nun, üslûpla sadece Retorik Sanatı isimli eserinin üçüncü kitabında ilgilendiğini hatırlamamız önemlidir. Çalışmanın ilk iki kitabı tümdengelim (kitap 1) ile dinleyici ve hatip analizine (kitap 2) ayrılmıştır. Bu nedenle, Aristo'nun tasnifini takip ederek, retorik disiplinin eleştirel düşüncüyü (kitap 1), psikolojinin bir unsurunu (kitap 2) ve dilin poetikasını (kitap 3) ihtiva ettiği kabul edilebilir. Her ne kadar retorik programın kesin tertibi klasik dönem boyunca değişikliğe ve değişime uğrasa da, sanatın Aristoteles'de gördüğümüz geniş kapsamı merkezî önemini korumuştur.

Retorik ve Hıristiyanlık

Hıristiyanlık retorik bir dünyanın içerisine doğmuştur. Yeni din yeni bir otorite kaynağını temsil ettiği için, ilk Hıristiyanların retorik geleneğine şüphe gözüyle bakmaları son derece doğaldı. Bizzat vahiy kavramının kendisi, dönemin retorik anlayışına pek çok bakımdan ciddi oranda karşı çıkmıştır. Ancak hatip için hakikat, her şeyden önce, beşeri bir etkinliğin ürünüydü ve bir kullanım sürecinin sonucuydu. Yoksa Hıristiyanların inandıkları gibi, tartışma ve diyalog olmaksızın sadece kabul edilmesi gereken statik bir kavram değildi.

Bu nedenle, bazı erken dönem kilise babalarının güzel ve etkili söz söyleme sanatının (eloquence) pagan ideallerine ve retorığın yüceltiği kavrayışa saldırımları şaşkıncı değildir.⁶ Bununla birlikte, söz konusu saldırı sürekli olmamıştır. Mesela Jerome (ö. 420), güzel ve etkili söz söyleme sanatının (eloquence) ilkeleri karşısında hiçbir zaman çözemediği bir kararsızlık yaşamıştır. Jerome bir taraftan klasiklerin otoritesini reddetmiştir. Eustochium'a yazdığı bir mektupta "Horace'nin Mezmurlarla, Virgil'in İncil'le, Cicero'nun Havariyle ne ilgisi var?" diye sormaktadır. Ancak diğer taraftan, Jerome Latin dünyasının kadim yazarlarının üslûbuna yönelik ilgisini muhafaza etmiştir. Söz konusu ilgi, Hıristiyan kutsal kitabının nispeten sade dilini göz önünde bulundurduğunda, durup düşünmesine neden olmuş-

⁵ Örtük kıyas, tümdengelimli akıl yürütmenin kıyastan (syllogism) ayırt edilmesi gereken bir vasıtasıdır. Kıyasın iki belirgin öncülü bulunmaktadır. Bir kimse bu öncüllerden hareketle bir dedüksiyon yapabilir (mesela: Bütün insanlar ölümlüdür; Sokrat bir insandır; O halde Sokrat ölümlüdür). Örtük kıyasta öncüllerden biri örtüktür (mesela: Bütün insanlar ölümlüdür; O halde Sokrat ölümlüdür).

⁶ Yine de bu, ilk dönem Hıristiyanlarının tamamının retorik sistemin metotlarına karşı doğrudan karşı olduklarını söylemek anlamına gelmemektedir. Bilim adamları, retorığın hem Hıristiyan kutsal metninin kompozisyonu hem de erken dönem kilisesinde iman olgusunun anlaşılması bakımından önemini daha yeni kavramaya başladılar. Birinci hususla ilgili olarak Burton Mack ve Vernon Robbins'in *Patterns of Persuasion* (Sonoma: 1989) isimli çalışmalarına ve George Kennedy'nin *New Testament Interpretation thorough Rhetorical Criticism* (Chapel Hill: 1984) isimli çalışmasına bakınız.

tur.⁷ Jerom'un kişisel kararsızlığı, kilisenin geri kalanı ve retorikle olan ilişkisi bakımından kapsamlayıcı olmuştur. Mezkûr sanat, bir anlamda, Hıristiyan inançlarının oluşturduğu yeni sistemle bağdaşmıyordu. Ancak aynı zamanda, kadim döneme ait bu söz sanatı ilk dönem Hıristiyanlarını utandırmış gözükmektedir. Yeni bir yolun izleyicileri olmalarına rağmen gene de retorik bir kültürün çocuklarıydılar.

Jerome ve erken dönem Hıristiyanlarının karşı karşıya kaldıkları dilemmayı çözmeye işi Augustine'e (ö. 430) kalmıştı. Augustine, Quintillian'ın standartlarına göre sadece yetiştirilmedi, aynı zamanda, bir retorik profesörü olarak, başkalarını da aynı usulle eğitmek için çalıştı. Augustine retorik tekniklerin faydasını çok iyi bir şekilde fark etti. Bu nedenle, geçmişini reddetmek yerine, eğitimini yeni Hıristiyan ülküsünün hizmetine sunmanın bir yolunu buldu. Retoriğin kendi içindeki tehlikesini eleştirenleri reddetti ve bunun yerine kilisenin böylesine güçlü bir aracı ihmal etmesinin yanlış olduğunu öne sürdü.

Hem hakikat hem de yalan, retorik sanatı vasıtasıyla öne sürülebilir. Bu durumda hakikatin, savunucularının şahsında, yalan karşısında savunmasız bir şekilde temsil edilmesi gerektiğini söylemeye kim cüret edebilir? Bu takdirde, doğruyu savunanlar bu sanattan bihaberken, yalanları ön plana çıkarmak isteyenler, yaptıkları sunumlarda dinleyicileri yardımsever, düşünceli ya da itaatkâr yapmayı bilecektir.⁸

Augustine'in harekete geçiren şey, esasen pratikti. Putperestler kiliseye, klasik mühimmatın ciddi araçlarıyla saldırabilecekleri için, aynı araçları kendilerini savunmak için kullanmak sadece Hıristiyanlar için anlam ifade etmiştir. Hem felsefe hem de retorik bu gerekçelere dayalı olarak Hıristiyan düşüncesinde kendilerine bir yer bulmuş ve bu nedenle Cicero ortaçağ müfredatının esasına yerleşmiştir. Virgil ve Horace'nin müfredata dâhil edilmesi ise nispeten daha fazla gerekçenin ortaya konulmasını gerektirmiştir (bu da Augustine'in alegori kavramlarını gerektirmiştir). Ancak bu çok yakında zaten gerçekleşecekti. Bu nedenle, Jerom'un Horace'nin yeni Hıristiyan dünyasındaki rolüne ilişkin Eustochium'a yönelttiği soru netice itibarıyla bir cevap bulacaktı. Ancak yine de bu, tam olarak Jerom'un beklediği cevap olmadı.

Dolayısıyla putperest mühimmat Hıristiyan mühimmatına dönüştü ve retorik Augustine'in desteğiyle hızlı bir şekilde yeni inancın hizmetine girdi. Eğer Hıristiyanlık, Avrupa düşüncesinin ideolojik kökeni ise, bu durumda retorik Avrupa düşüncesinin üzerine inşa edildiği yapıları dizayn etmiştir. Retorik yöntemlerin artık kullanışlı olmayacağı düşüncesi sadece modern döneme özgüdür.

Kitap ve Şiir

Muhammed bin Abdullah, uzun bir peygamberler silsilesinin sonuncusudur. İslam geleneğine göre Tanrı bu silsiledeki her bir peygambere, sıhhatini ortaya koyabilecek bir mucize bahşetmiştir. Mesela Musa'nın sihirli bir asası vardı ve Mısırlı sihirbazlar asalarını yılanı çevirdiklerinde Musa kendi asasının onları yutma-

⁷ George Kennedy'nin *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition* isimli çalışmasına bk. (Chapel Hill: 1984) 141-148.

⁸ *On Christian Doctrine*, tr. D.W. Robertson, Jr. (Indianapolis: 1918), 118.

sını temin edebilmişti. İsa'ya gelince, o hastaları iyileştirdi ve ölüleri diriltti.⁹ Muhammed Peygamberin mucizesi ise bizzat kitabın kendisiydi; onun mucizesi kutsal Kur'an metniydi.¹⁰

Kitabın İslam'ın en önemli sembolü olduğunu düşünürsek, bir kimse Peygamberin vahyinin indirildiği çevrenin dil konusunda yüksek bir bilince sahip olduğunu görmeyi umabilir. Mekke Atina'dan oldukça uzakta olabilir ancak yine de Arap yarımadasındaki kabileler arasında oturmuş ve gelişmiş bir şiir geleneği vardı. Belâgat (eloquence), bu kimselerin yaşadığı çevrede önemli bir rol oynamıştır ve bedevi Arap iyi bir şekilde ifade edilmiş bir cümlenin etkili olacağına farkındaydı.

Arap şairler, klasik Yunan retorikçilerinin icra ettikleri bazı sosyal işlevlerin aynısını icra etmişlerdir. Onlar, ritüelleşmiş övgü ve yergi şiirlerini yüksek sesle okuyan kabile sözcüleriydiler. Ayrıca bu kimseler, aşıtlar ve kabilelerinin başarılarını yücelten methiyeler kaleme almışlardır. İslam öncesi şairler retorikçilerin oynadığı role benzer bir sosyal rol oynamalarına karşın, sanatlarıyla aynı "objektif" ilişkilere sahip olmamışlardır. Araplar, Yunanistan'da geliştiği şekliyle retoriğe tekabül edebilecek bilinçli bir semantik sistem tasarlamamışlardır. Bedevi toplum, hiç kuşku yok ki, oldukça kapsamlı bir şiir bilgisine sahipti. Ancak bu şiir bilgisi, belirgin bir poetik anlatı içermiyordu. Araplar güzel ve etkili bir sözün (belâgat) farkına varabilirler ve böyle bir söz inşa edebilirlerdi ancak güzel ve etkili söz söyleme ilmine (belâgat ilmi) sahip değillerdi. Arap şairler yağmurun ilkbaharda kır çiçekleri bitirdiğini biliyorlardı. Ancak belâgate ilişkin olarak "nasıl" ve "niçin" bilgisine sahip değillerdi. Belâgat sadece vardı.

Dolayısıyla belâgat ilmi söz konusu olduğunda, gerçeği söylemek gerekirse önce lafız (the word) gelir. İslâmî muhitte belâgatin sistematik analizi ancak kutsal kitabın ortaya çıkışından sonra doğmuştur ve bu tarihî hadisenin etkisi kabaca basittir. Belâgat ilmi "dini disiplinler" (ulûmu'd-dîn) şeklinde adlandırılan alanlardan biridir. Dini disiplin derken kast edilen, sadece Tanrı'yı konu edinen disiplin değildir. Bilakis erken dönem Müslümanları bu disiplinleri İslam'ın endişelerine hizmet etmek üzere geliştirmişlerdir.¹¹ Müslümanların temel ilgisi Kur'an olduğu

⁹ Peygamberlerin mucizeleri, bizatihi kendi güçlerinin sonucu olarak ortaya çıkmaz. Bilakis bu mucizeler, Tanrı tarafından kendilerine geçici olarak verilmiş bir gücün sonucu olarak ortaya çıkar. Mesela *Taha Sûresinde*, Musa Tanrı'nın buyruğuyla kendi oyunlarında sihirbazlara galip gelmektedir: "Ona şöyle dedik: Korkma! Çünkü üstün olan sensin. Sağ elindeki at ki onların yaptıklarını yutsun. Şüphesiz yaptıkları şey sihirbaz hilesidir. Sihirbaz ise nereye giderse gitsin kurtuluşa eremez". (*Taha Suresi*, ayet 68-69). İsa'nın ilahi destekli mucizelerine birkaç referans vardır (msl. *Âli İmrân Suresi*, ayet 49).

[Yazar *Taha Suresinde* geçen ayetin mealini verdikten sonra ayetin meali ve numarası için Abdullah Yusuf Ali (Brentwood: 1989) çalışmasını kaynak olarak göstermekte ve ayet numarası olarak 55-66 rakamlarını vermektedir. Bu yanlıştır. Ayetin doğru numarası, bizim verdiğimiz rakamlardır. *Âli İmrân Suresinde* geçen ayetin numarası ise doğrudur.

Biz ilgili ayetin mealini İngilizce çevirinden değil doğrudan Kur'an metninden hareketle yaptık. Ayrıca yazarın yaptığı gibi bir kısmının değil ayetin tamamının mealini verdik. (çev.).]

¹⁰ William Graham, *Beyond the Written Word: Oral Aspects of Scripture in the History of Religion* (Cambridge: 1981) isimli çalışmasında Kur'an'ın sözel yönleri üzerinde durmuştur. Ben bu tarz bir ayrımın ne kadar önemli olduğunu fark etmemeye rağmen, kendi amaçlarım doğrultusunda, kutsal metne dair yazılı ve sözlü kelimelerinin anlamlarını esas itibarıyla birleştireceğim.

¹¹ *Ulûmu'd-dîn* ifadesini dini disiplinler şeklinde tercüme etmek, Müslümanların yapmayı düşündükleri ayrım üzerinde yanlış bir vurguya neden olmaktadır. *Ulûmu'd-din* şeklinde adlandırılan disiplinler

→

için belâgat ilmi, diğer dini disiplinler gibi, vahyin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, belâgat incelemesinin şekillendiği böylesine bir durumdan da anlaşıldığı üzere, belâgat ilmi hem büyük bir ilgi/gayret hem de kısıtlamalarla birlikte var olmuştur.

Lafız Anıtı

Belâgat ilmini anlamak için, bir kimse öncelikle disiplinin içerisinde şekillendiği entelektüel iklimi göz önünde bulundurmalıdır. Bu çevredeki ilim adamlarının ilgi gösterdikleri ilk hususlardan biri, metinlerin derlenmesi olmuştur. Kur'an, Peygamber'in hayatta olduğu sürede yazıya geçirilmemişti. Dolayısıyla, Tanrı'nın Muhammed'e vahyinin eksiksiz metnini derleme işi sonraki nesle kalmıştı.¹² Kur'an'ın metni tespit edildikten sonra Müslüman toplum derleme çabalarını başka materyallere yönelttiler. Peygamber'in sözlerini (hadis) derlediler. Müslümanlar bu sayede, topluma önderlik etme konusunda bir kavrayış elde edeceklerini umuyorlardı. Bununla birlikte, Bedevi şiirine dair mecmualar oluşturdular. Şiirin derlenmesi Araplara miraslarını muhafaza etmede yardımcı oldu. Fakat aynı derecede önemli bir başka husus da, Kur'an ve Hadis diliyle linguistik benzerlikler taşıyan eski şiirin, sonraki nesiller için anlaşılabilir hale gelmesiydi.

Bu metinlerin derlenmesi işlemi, Arapça gramer çalışmalarına da hizmet etti. Geleneksel değerlendirmelere göre, erken dönem gramercileri, süratli Müslüman fetihlerinin Arap dilinin linguistik saflığını tehdit etmesinden endişe ediyorlardı. Kabileler Arap Yarımadasından uzaklaştıkça lehçeler arasındaki farkların arttığını gördüler. Bu durum, hangi coğrafi bölgenin Arap dilinin linguistik bakımdan merkezi sayılacağı meselesini giderek teorik hale getirdi. Sorun, Arapçayı kendilerine has tarzda konuşan Arap olmayan mühtedilerin akın etmesiyle karmaşık hale geldi. Gramercilerin linguistik sistemlerini kurmaları, Kur'an'ın ve Peygamberin dilinde görülen bu saldırıya cevap olarak gelişti. Bu nedenle Arap dili grameri pek çok bakımdan, daha önceki bir dönemin dilini muhafaza etmeye yönelik bir çaba işlevi görmüştür.¹³

Hem derlenen metinler hem de kurulan gramatik sistem, Müslüman entelektüel gelenekleri içerisinde tartışmasız en önemlisi olan İslam hukuku (fıkıh) için büyük bir önem arz ediyordu. Muhammed b. İdris eş-Şafii (ö. 204/820) tarafından standart biçimine kavuşturulan fıkıh usulüne göre, Kur'an fikhî içtihatlarda birincil otorite haline geldi. Şafii'nin sisteminde Kur'an'dan sonra Hadis külliyâtı geliyordu. Daha sonra, nispeten uzak üçüncü ve dördüncü konumda ise, sırasıyla âlimlerin fikir birliği etmesi (icmâ) ve bireysel, insan aklının kullanımı (rey) gelmekteydi.

→

standart disiplinlerdi. Entelektüel soruşturmanın bütünlüklü bir hayat tarzı olan İslam'a hizmet edecek olması, her şeyden önce, son derece tabii bir şeydi. Dolayısıyla, ayrı tutulacak olan, "yabancı bilimler" şeklinde etiketlenmiş, dini olmayan diğer disiplinlerdi.

¹² Bu süreci başlatan kişi ikinci halife Ömer b. Hattâb (ö. 644), bitiren ise halefi Osman b. Afvan (ö. 656) olmuştur. *Encyclopedia of Islam*'da *Qur'ân* maddesinde, Kur'an'ın derlenmesi hakkında iyi bir değerlendirme bulunmaktadır (İkinci edisyon, v. 5, 404-409).

¹³ Erken dönem gramercileri harekete geçiren geleneksel sebepler hakkında bir kritik ve analiz için C.H.S. Versteegh'in "Le langage, la Religion et la raison" isimli çalışmasına bakınız. *Historie des idées linguistiques* (Liege: t.y., 243-259).

Fıkıh usulünün teşekkülünün, Müslüman âlimlerin kutsal metnin yeni İslâmî düzendeki yerini tartıştıktan sonra gerçekleştirdiğini hatırlamak önemlidir. Şâfiî'den önce âlimler, bir tartışmayı gerçekleştirmenin en güvenilir (ya da ikna edici) yolu hakkında çoğu zaman çatışmışlardır. Bazıları aklın otoritesini vurgulamaya çalıştılar ve bu nedenle, bir şeyin sadece beşeri kavrayışa uygun olması nedeniyle doğru ya da yanlış olduğunu öne sürdüler. Diğerleri, toplumun seleflerinin daha önce yaptığı şeyleri yapmaya devam etmesi gerektiğini iddia ederek, kanıtlarını geleneksel uygulamalara dayandırdılar. Bununla birlikte Şâfiî'nin en önemli üyesi olduğu üçüncü bir grup, metnin mutlak otorite sahibi olduğunu iddia ettiler. Bu grubun üyeleri, hayatın dikkatli bir Kur'an ve Hadis okumasıyla resmedilen modelleri bir bakıma taklit etmesi gerektiğini savundular.

Sonunda kazanan üçüncü grup oldu ve bu grubun zaferi İslâm ilimlerinin genel karakterini belirledi. Eğer mutlak hakikat Kur'an ve Hadise mahsus ise, bu durumda âlimler bizatihi metnin kendisine daha fazla vakit ayırırlar ve hakikatin başka yollarla elde edilmesine daha az önem verirlerdi. Bu, İslam düşüncesinin rasyonel olmadığı anlamına gelmemektedir. Ancak, akademik disiplinlerin oluşumunun metin analizini vurgulama noktasına geldiği manasına gelmektedir. Bu durum, malzemenin derlenmesi ve akabinde yorumlanması şeklinde geliştiği için, Müslüman âlimin vaktinin çoğunu metinleri ezberlemeye ve daha sonra bu metinlerin ne demek istediğini kavramaya harcaması şaşılacak bir şey değildir. Böyle bir ortamda, en yüksek düzeyde faydayı haiz şey hermenötik olmuştur. Mahkeme salonunda yapılan konuşma nasıl Cicero'nun vir bonus dicendisinit¹⁴ ideal uğraşısı olduysa, neredeyse aynı şekilde metin analizi de Müslüman âlimin ana meşgalesi haline gelmiştir.

Batı geleneğindeki retorik çalışmaları, bu çalışmaları yapan kimseler için aktif katılımlı bir anlam ifade etmektedir. Bunun anlamı şudur: Bir kimse konuşma yapmak – konuşma metinlerini oluşturmak için retorik incelemesi yapmıştır. Çünkü retoriğin kullanıldığı temel bağlam Forum¹⁵ ya da mahkeme salonlarıydı.¹⁶ Diğer taraftan İslâmî muhitte ise, bir kimse dili, fıkıhın temel delillerini kavramak için incelemiştir. Dolayısıyla, İslâmî eğitimde vurgunun aktif olmaktan ziyade reaktif olduğu söylenebilir. Bir kimse Arap dilini, yeni bir metin oluşturmak amacıyla değil, mevcut bir metinden bir mana çıkarmak amacıyla araştırmıştır. İknâ etme, Kur'an ve Hadise dayandığı için, bu çalışmalardan iknaya dayalı deliller çıkmış ve otorite bunlardan bağımsız şekilde var olamamıştır. Bu temel üzerinde, İslâm'da dile yönelik akademik ilgi, metnin inşa edilmesinden ziyade analiz edilmesi pers-

¹⁴ Bu ifade "Güzel konuşan adam" anlamına gelmektedir. Bu, İslâm'da metinle olan ilişkinin zorunlu olarak pasif olduğu manasına gelmemektedir. Bir kimsenin güzel konuşması kesinlikle önemliydi. Nitekim Peygamber, halifeler ve bütün nüfuzlu Müslüman şahsiyetler iyi birer hatip ve şair olarak tasvir edilmiştir. Bununla birlikte bu muhitte, Batı kültüründe "konuşma"ya tekabül ettiğini iddia ettiğim bir "okuma" vurgusu bulunmaktadır.

¹⁵ Eski Romalılar zamanında, Roma'da ve diğer şehirlerde kamu işlerini konuşmak için halkın toplandığı alan.

¹⁶ Forum ve mahkeme salonlarının belirli bir dönem için hayati derecede önemli ortamlar olduğu doğrudur. İmparatorluğun teşekkül etmesiyle birlikte forum daha zayıf bir politik kurum haline geldi. Diğer yandan mahkeme salonları sonunda, bugün olduğu gibi, davanın tarafı olan şahısların savunmasını yapan profesyonel avukatların buluşma mekânı haline geldi. Kennedy *Classical Rhetoric* isimli çalışmasında, bu gelişmelerin retorik tarihindeki etkilerini tartışmaktadır (özellikle s. 108-119).

pektifinden gelme eğilimindedir. Özellikle belâgat ilmi başlığı altında yürütülen inceleme, üçüncü hicri asrın (miladi dokuzuncu asır) edebî ve teolojik meselelerine karşı analitik cevaba hizmet etmiştir.

Belâgat (Eloquence) İlmî

İslâmî dönemin ilk iki asrını karakterize eden hızlı genişleme, Arap şiiri üzerinde ister istemez etki yaptı. Yukarıda ifade edildiği üzere, daha önce yarımadalarına hapsedilmiş Arap kabileleri İspanya ve Hindistan'a kadar gittiler ve sekizinci asırda bu kimselerin çoğu göçebe kökenlerinden oldukça farklı şartlarda yaşadılar. Şehirlerde yaşamaya başladılar ve her gün Türkler, Yunanlılar, İranlılar, Hindistanlılar ve Afrikalılarla bir arada olmaya başladılar. Şu halde, Müslüman Arapların, kısa zaman sonra, İslâm öncesi dönemde sahip olduklarından farklı bir tür şiir yazmaya başlamış olmaları şaşırtıcı değildir. Daha soyut imgeler kullanmaya ve cinas, tezat gibi şiirsel sanatları çok daha fazla kullanarak beyitlerini seleflerinin nispeten sade üslûbundan çok öteye taşımaya başladılar.

Bu tür bir edebî yeniliğin tartışma doğurması biraz şaşırtıcı gelebilir. Her şeyden önce değişim daima kimi için çok hızlı gelir, diğerleri için ise yeteri kadar hızlı değildir. Bazıları yeni şiire hücum etti ve bu şiirin söz sanatlarındaki aşırı gösterişini "çarpcı" ve "dikkat çekici" anlamındaki Arapça bir kelime olan bedî şeklinde tasvir ederek eleştirdi. Bedî Kur'an'da olumlu bir manada kullanılmış olmasına rağmen, terimin daha muhafazakâr edebî çevrelerde negatif bir çağrışımı olmuştur. Halife ve şair İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/904) Arapça üslûba yönelik analitik tartışmaların ilk örneği olan Kitâbu'l-bedî isimli eserini bu duruma cevap olarak kaleme almıştır.¹⁷

İbnü'l-Mu'tez bizzat "yeni" şeklinde adlandırılan şiirsel tarzın (muhdes – lafzen modern manasına gelmektedir) savunucusuydu. O, bedî olgusunun şiirde bir yenilenme anlamı taşımadığını, bilakis Arapça metinlerde daima görülen şiirsel eğilimlerden ibaret olduğunu öne sürdü. Bu delilini desteklemek için, bedî unsurlar içeren şiirin söz sanatlarından kaynaklanan süsünün sadece daha geleneksel şairler tarafından kullanılmadığını, fakat bu unsurların bizzat Kur'an'da da bulunabileceğini gösterdi.

*"Kitabımda, Beşşâr, Müslim, Ebû Nüvâs ve bunları takip edenlerin bu tarzı kullanan ilk kimseler olmadıklarının net şekilde ortaya çıkması için, onların bedî adını verdikleri şeye Kur'an'dan, Peygamberin hadislerinden, Arap olan ve olmayan sahabe sözlerinden ve klasik şiirden örnekler sundum".*¹⁸

Yazar, Arap şiirindeki üslûpla ilgili muhtelif yöntemleri incelemeye devam eder. Yazarın çalışması iki temel nedenden dolayı belâgat ilminin gelişimi bakımından ufuk açıcı olmuştur. Birincisi, İbnü'l-Mu'tez incelemesinde sadece dilsel unsurları (özellikle bedî) ele almaktadır. Bu durum, sonraki yazarları aynı şeyi

¹⁷ Kur'an'da *bedî* kelimesi, Tanrının yarattığı göz alıcı tabiatı ifade etmek üzere (msl. Bakara Suresi, 117) kullanılmaktadır. Wolfhart Heinrichs'in *"Isti'âra and Badî and their Terminological Relationship in Early Arabic Literary Criticism"* isimli çalışmasında *bedî* konusunda nispeten yakın zamanda yapılmış genel bir açıklama bulunmaktadır. *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch Islamischen Wissenschaften* (Sonderdruck: 1984) 180-211.

¹⁸ *Kitâbu'l-bedî*, thk. I. Kratchkovsky (London: 1935) 1. Beşşâr, Müslim ve Ebû Nüvâs "yeni tarz" (*muhdes*) şairler olarak şöhret bulmuşlardır. [Vurgu bize ait (çev.)].

yapma konusunda cesaretlendirmiş ve belâgat tartışmasını üslûpla ilgili meselelere hasretmelerine yardımcı olmuştur.¹⁹ İkinci olarak; İbnü'l-Mu'tez estetik konusundaki meseleleri incelerken Kur'an'ı oldukça seçkin bir konuma yerleştirmiştir. Bu sayede o, edebiyat eleştirisiyle ilgili meseleleri tefsir ve teolojiyle ilgili olanlara bağlamıştır. Konuların bu şekilde kesişmesi ve bu duruma eşlik eden ilim adamlarının bir noktada buluşmaları belâgat ilminin en belirgin vasıflarından biri haline gelmiştir.

İslâmî Bir İlim Olarak Belâgat

İbnü'l-Mu'tez'in eserini telif ettiği asırdan sonra, Bağdat'taki hilafet sarayında Mutezilî düşüncenin reddedildiği yaklaşık yarım asırlık bir dönem gelmiştir. Halife Me'mûn (ö. 218/833) döneminden sonra Mutezile mezhebinin yürüttüğü son derece akılcı soruşturma türü gözden düşmüştür. Bu durumun bir sonucu olarak, Mutezilî âlimler sadece hilafet himayesini kaybetmediler, dahası hukuk ve teoloji gibi başlıca disiplinleri ikna etmenin giderek daha da zorlaştığını gördüler. Dokuzuncu asırdan sonra, Mutezile mezhebi eski diyalektik yöntemlerini uygulayabileceği yeni meseleler aramak zorundaydı.

Mutezilî âlimlerin bulduğu yeni meselelerden biri i'câzu'l-Kur'an meselesiydi. Bu Arapça bir ifadedir ve genellikle "Kur'an'ın taklit edilmesinin imkânsız oluşu" (Qur'anic inimitability) şeklinde tercüme edilmektedir. Genel i'câz düşüncesi, Kur'an'ın Muhammed'in peygamberliğinin "mucizevî" bir alâmeti olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Bazı bölümler, Kur'an metninin bizzat i'câz özelliğine sahip olduğunu ifade etmektedir. Burada i'câz terimi, "bir kimseyi aciz hale getirebilme kudreti" gibi bir mana ifade etmektedir. Geleneksel açıklamalara göre, Kur'an'ı okuyan herhangi birini "aciz" hale getiren şey, Kur'an metninin mutlak heybetidir. Daha belirgin bir şekilde ifade edecek olursak, âlimler Kur'an'ın i'câzının hem insanları hem de cinleri kutsal metne benzeyen ya da ona denk bir şey üretmekten aciz bıraktığını öne sürmüşlerdir.²⁰

Onuncu asırda, Müslüman âlimler - özellikle de Mutezile - dikkatlerini i'câz doktrinine çevirmeye başladılar. Âlimler bu mucizevî keyfiyetin, Kur'an'ın Arapça üslûbunda yattığını ispatlamaya teşebbüs ettiler. Böylece eğer bu iddia doğru ise bundan, Müslümanların kutsal metninin Arap edebiyatındaki en belîğ eser olması gerektiği sonucu çıkacaktı. Argümanı bu forma sokan ilk kişi Mutezilî gramerci Ali b. İsa er-Rummânî (ö. 386/994) olmuştur. Rummânî i'câzu'l-Kur'an olgusunu ifade biçimleri (figures of speech) bakımından izah etmiş ve İbnü'l-Mu'tez'in Kitâbu'l-bedî isimli eserinde ana hatlarıyla ortaya koyduğu çoğu başlığın aynısını kullanmıştır. Rummânî'den kısa bir süre sonra Muhammed Ebû Bekir el-Bakillânî²¹ (ö. 403/1013) Kitâbu i'câzi'l-Kur'an isimli eserinde konuyu daha uzun ancak benzer

¹⁹ Her ne kadar İbn Reşîk'in (ö. 463/1010) *el-Umde fi mehasini's-ş-îr ve âdâbih* ve İbnü'l-Esir'in (ö. 631/1239) *el-Meselû's-sair* isimli eserleri gibi bazı oldukça önemli metinler daha kapsamlı bir ilgiyi sürdürmüş olsalar da, Ebû Hilâl Askerî'nin (ö. 395/1004) *Kitâbü's-sinaateyn* isimli çalışmasında gördüğümüz üzere, üslûbun biçimsel meseleleri üzerinde yoğunlaşmak daha genel bir eğilimdi.

²⁰ Abdul Aleem'in "*Ijâz al-Qur'ân*" isimli çalışmasında i'câz doktrininin gelişimi hakkında genel bir giriş bulunmaktadır. *Islamic Culture*, 7, s. 64-82; 215-233.

²¹ Yazar bu cümlede Bakillânî'yi "another Mu'tazili" ifadesiyle Mutezilî bir düşünür olmakla nitelendirmektedir. Bu ifadenin yanlış olduğu açıktır. Bu nedenle biz bu cümleyi, söz konusu yanlış ifadeyi cümleden çıkartarak tercüme ettik. (çev).

terimlerle ele almıştır. Bakillânî işi, Kur'an'ın üslûbunu klasik Arap şairleri ile – elbette uygun bir şekilde – mukayese etme noktasına kadar götürmüştür.²²

Bununla birlikte, teolojinin meseleleriyle Arapça poetika ve gramerin meselelerinin tam manasıyla kaynaşması, daha sonraki bir yazar olan Abdülkâhir Cürçânî'nin (ö. 411/1018) çalışmasında gerçekleşmiştir. Rummânî gibi Cürçânî de i'câz'ı-Kur'an tartışmasının içine çekilen bir gramerciydi. Cürçânî, Kur'an metninin Arapça gramatik terkipleri kullanma tarzında benzersiz bir belâgat olduğunu iddia etti. Argümanını desteklemek için de, Arapça sözdiziminin anlam incelemesini, gramerin alışlagelmiş sunumunun ötesine ciddi şekilde geçebilen bir kavrayışla ana hatlarıyla ortaya koydu. Cürçânî belâgat ilminin mihenk taşı haline gelen Delâilu'l-i'câz ve Esrâr'u'l-belâga isimli iki çalışmasında, sadece lafzî terkipleri değil aynı zamanda mecâzî kullanımı da inceledi.²³

Cürçânî'nin belâgate verdiği nispeten dar faaliyet alanı i'câz konusundaki ilgisi tarafından yönetilmiştir. Her iki çalışması da Arap şiirine büyük ilgi göstermiş olmasına rağmen, Cürçânî analizini, anlambilimin saf dilsel meseleleriyle sınırlandırmıştır. Mesela şair ya da şairin dinleyicileri figürlerine çok fazla eğilmemiş, ayrıca bizim "bütünselci" (ya da muhtemelen kültürel) şeklinde adlandıracağımız söylemin sosyal fonksiyonu ya da belâgatın toplumdaki önemi gibi ilgileri bütünüyle görmezden gelmiştir. Cürçânî'nin i'câz konusundaki diğer delillere –ki bu deliller çoğunlukla üslûp açısından tartışılmıştır– cevap verdiği göz önüne alınacak olursa, bu şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, şu hususu belirtmek önemlidir: Abdülkâhir eserlerini özel olarak i'câz meselesini izah etmek üzere telif etmiş olmasına rağmen, görüşleri bir bütün olarak belâgat ilmi çerçevesindeki incelemelerin temelini oluşturmuştur. Bu durumun nedeni ise, Esrâr ve Delâil'in belâgat ilminin sonraki süreçte tahakkuk eden gelişimi üzerindeki büyük etkisidir.

On üçüncü asırda, Cürçânî'nin belâgat incelemesine yönelik "program", Ortaçağ İslam üniversitelerinde kullanılmak üzere bir ders kitabı formatında sistemleştirilmiştir. Mûteâkip yazarlar, Cürçânî'nin eserlerini esas alarak, belâgat ilmini (ki Cürçânî böyle bir ilmi hiçbir zaman tanımlamamıştır) meânî ilmi (sözdizimi incelemesi), beyan ilmi (mecâzî dil incelemesi) ve bedf' ilmine (şiirsel sanatlar incelemesi) taksim etmişlerdir. Konunun en kapsamlı incelemesi bu formda gerçekleşmiştir. Diğer yaklaşım şekilleri varlıklarını sürdürmüşlerdir ancak disiplinin bu üçlü yapısı on üçüncü asırdan sonra standart hale gelmiştir. Buna bağlı olarak, İslâmî çevrede belâgat incelemesi esas itibarıyla, Kur'an metninin merkezî önemi

²² M. Carter Rummânî'nin rolünü "Linguistics Science and Orthodoxy in Conflict: the Cafe of al-Rummânî" isimli çalışmasında incelemektedir. *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* (Sonderdruck: 1984, s. 212-232). Bakillânî'nin çalışmasının bir kısmı G. von Grunebaum tarafından İngilizceye *A Tenth Century Document of Arab Literary Theory and Criticism* (Chicago: 1950) şeklinde tercüme edilmiştir.

²³ Cürçânî'nin ne kadar önemli olduğunu, yakın zamanda Cürçânî'ye yönelen akademik ilginin miktarı göstermektedir. *Delâil ve Esrâr*'ın mükemmel tahkiklerine ilaveten ikinci eserin H. Ritter tarafından yapılan bir Almanca çevirisi de bulunmaktadır (Die Geheimnisse der Wortkunst [Wiesbaden, 1959]). Cürçânî'nin teşbih ve mecaz analizleri için Kamal Abû Deeb'in *Al-Jurjani's Theory of Poetic Imagery* (Warminster: 1979) isimli çalışmasına bakınız.

tarafından motive edilen –nitekim Cürcânî de aynı şekilde harekete geçmişti– Arap dili semantiğine dair detaylı analizlerdir (close analysis).²⁴

Belâgat İlmi ve Retorik

Bugünün dünyasında retorîge yapılan atıfların çoğu bir tür eksiklik içermektedir. Biz bu durumu pek çok bakımdan, hatibi diyalektikçiye karşıt olarak konumlandıran Platon’a borçluyuz. Her ne kadar Aristoteles çatışmayı, retorîgi felsefi sistemin tamamlayıcı bir parçası olarak ortaya koyarak çözmeye teşebbüs etmiş olsa da, hatip ile filozof arasındaki düşmanca irtibat sürmüştür. Muhtemelen iki disiplin arasındaki sorunlu ilişkinin en açık örneği, ortaçağ müfredatındaki üç temel ders (trivium) yapısının bizatihi kendisidir.

Bu yapı içerisinde retorik adeta gramer ile diyalektik arasında durmaktadır. Dolayısıyla, retorik ile diğer disiplinlerden her biri arasında kısmî bir çakışma söz konusudur. Bir cihetten bakıldığında retorikçi, üslûbu dilde ifade edilmiş halde incelemektedir. Dolayısıyla gramer hakkında bir şeyler bilmesi gerekmektedir. Ancak diğer taraftan, Aristoteles retorikçiye örtük kıyası verdiği için, bazı bakımlardan bir diyalektikçi gibi düşünmek zorundadır. Retorîgi batı geleneği bakımından kelimenin tam anlamıyla merkezî yapan şey, işte bu konumlanmadır. Ama retorîğin bu “ikisinin ortası” olma konumu, aynı zamanda retorîgi diğer iki disiplinin saldırıları karşısında savunmasız bırakmıştır.

Mesela erken ortaçağ döneminde, gramere karşı büyük bir ilgi vardı. Söz konusu ilgi grameriye, geleneksel olarak retorikçinin uzmanlık alanında yer alan üslûba dair bazı unsurları kendi sahasına geri verilmesini talep etme konusunda cesaretlendirdi. Diğer taraftan geç ortaçağ dönemi, koridorun diğer tarafından benzer bir saldırı türüne şahitlik etti. Bu dönem boyunca felsefeye yönelik ilgi inkişaf etti. Bu durum filozofları, Aristoteles’in retorîge tahsis ettiği bazı mantıkî kanıtları “geri alma”ya yönlendirdi. Dolayısıyla, ortaçağ müfredatındaki üç temel ders (trivium) kapalı bir sistem içerisinde gramer, retorik ve diyalektikçe bağlandı. Bu disiplinlerden biri gelişirken diğeri geriledi ve retorik ortaçağdaki konumu nedeniyle, müfredattaki bu gelgitten en fazla etkilenen disiplin oldu.²⁵

Retorîğin gelişimi için elzem olan doluluk ve boşluk potansiyeli belâgat ilmi için gerçek bir mesele değildir. Müslüman âlimler belâgat incelemesini, felsefe ya da diyalektikçe denk düşebilecek herhangi bir kritik düşünme sistemine bağlamadılar. Bu nedenle de, iki “ikna sistemi” arasındaki irtibat mevcut olmadı.²⁶ Bununla

²⁴ *Belâgat ilminin* bu üçlü yapısı açıkça ilk olarak İbn Mâlik’in (ö. 686/1281) *el-Misbâh* isimli eserinde görülmektedir. Daha sonraki bir yazar, Hatîbü Dimaşk el-Kazvîni (ö. 124/1338) aynı sistemi *Telhîs* isimli eserinde benimseyip kullanmıştır ve bu eser, konuya ilişkin standart ders kitabı haline gelmiştir.

²⁵ Bu tasvir Richard McKeon’un “Rhetoric in the Middle Ages” (*Speculum* 1942, s. 1-32) isimli çalışmasına dayanmaktadır. Her ne kadar ortaçağ müfredatı meselenin oldukça iyi bir şematik sunumunu verse de, retorîğin kapsamı konusundaki eğilim, felsefenin Ortaçağlar ve Rönesans boyunca görülen formülasyonuna göre artmış ya da azalmıştır. Bu mesele hakkında, Kennedy’nin *Classical Rhetoric (age)* isimli eserinin muhtelif bölümlerine bakınız.

²⁶ Felsefenin muhtelif unsurları İslâmî müfredatta ele alınmıştır. Ancak felsefe esas itibarıyla bir “yabancı disiplin” sayılıyordu ve *ulûmu’-d-dîne* uygun düşmesi ya da bu ilimlerle uyumunu beklenmiyordu. Bu nedenle, *belâgat ilmi* geleneği yanında doğrudan Yunan geleneğine bağlı olan bir *hatâbe ilmi* (söylem ilmi) oldu. Söz konusu iki gelenek birbirinden büyük ölçüde ayrı da olsa, çalışmaları söz konusu gelenekleri bir araya getiren bazı yazarlar olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak

→

birlikte belâgat ilmi ile gramer (*nahiv ilmi*) arasındaki irtibat bir başka hikâyedir. Cürcânî, *Delâilu'l-î'câz ve Esrâru'l-belâga* isimli eserlerindeki tartışmasını gramerden bağımsız ele almış gözükmemektedir. Bilakis bu tartışmayı, gramerin bir parçası olarak düşünmüştür. Belâgat ve nahvi birbirinden formel olarak ayıran, İslâmî skolastizmin böl-ve-yönet ruhu içerisinde yazan geç dönem yazarları olmuştur. Ayrıca söz konusu ayırımın faydası bütünüyle hiçbir zaman kabul edilmemiştir.²⁷

Belâgatın toplumda oynadığı rolü değerlendirmek için, gerçekte önemli olan retorik ve felsefe arasındaki ilişkidir. Belâgat ilmi hiçbir zaman felsefî meseleleri ele almaya yönelmemiştir. Netice itibarıyla retorığın negatif anlamı – maddesiz form ya da fikirsiz üslûp - İslâmî disipline yıkılamaz. Dolayısıyla, batı geleneğinde felsefesiz bir retorik değeri düşürülmüş ve alçaltılmış bir formu çağrıştırırken İslâmî bağlamda böyle ilişkiler söz konusu değildir. Belâgat ilmi kendi içinde bir bütündür.

“Hıristiyan” retorığı, onu bu şekilde adlandırabilsek bile, esas itibarıyla klasik bir disiplinin benimsenmesi manasına gelmektedir. Belâgat ilmi ise İslâmî bir sanatın Müslümanlar tarafından inşâ edilmesidir. Batılı bağlamda, toplumsal/sivil (civic) işlev ve sorumluluk fikirleri klasik retorik kavramı içerisinde ayrılmaz unsurlar olarak başladı ve akabinde Hıristiyan terimlere çevrildi. Muhtemelen bu durumun amacımıza en iyi şekilde uyan misali, Cicero’nun forum hatibiyle Ortaçağlardaki Hıristiyan vaizin birbirine tekâbül etmesidir. Her ikisi de, sanatlarını öğretmek ve uygulamak için retorik teoriyi kullanmışlar ve ikna etmeyi amaçlamışlardır. Retorikçi ikna çabasını yargıç ya da senatoya yönletmişken vaiz (eğer görevi insanların dinlerini değiştirip Hıristiyan olmalarını sağlamak ise) putperestlere ya da (eğer dinleyicilerinin azimlerini güçlendirmeyi amaçlamışsa) inançlı kimselere yöneltir. Bununla birlikte bağlam ne olursa olsun, vaizin ve retorikçinin temel faaliyetleri büyük ölçüde aynıydı: Her ikisi de konuşma yoluyla ikna etmeyi ve etkilemeyi düşündü.

Diğer taraftan İslâm, konuşmacıyı dinleyiciye dönüştürdü. Peygamberden önceki dönemde etkili söz söyleme işlevi kesin olarak mevcuttu. Ancak vahyin muazzam etkisi, Müslümanların biçimsel bir konuşma kuralları dizisi oluşturma konusunda cesaretini kırmıştır. Bunun yerine Müslümanlar ilgilerini dinlemeye çevirmişlerdir ve bu kesinlikle İslâmî ilimlerin başarılı olduğu bir sahadır. Kur’an’a dair İslâmî kavramlar kutsal metni, ilâhî varlığın bir tür tecessümü haline getirmiştir ve i’câz doktrini bu durumun analitik ispatını temin etmiştir. Bir kimsenin metni sadece anlaması gerekmiyordu, bununla birlikte onu değerlendirmesi de gerekliyordu. Bu bakımdan belâgat ilmi Müslümanlara en gelişmiş araçlarından birini temin etti. Söz konusu disiplin pek çok bakımdan hermenötik soruşturmanın zirvesini temsil etmiştir.²⁸

→

W. Heinrich’in *Arabische Dictung und Griechische Poetik: Hazim al-Qartagannis Grundlegung der Poetik mit Hilfe Aristotelischer Begriffe* (Beirut: 1969) isimli çalışmasına bakınız.

²⁷ Gramer ve sözdizimi incelemeleri arasındaki ayırım ayrıca Muhammed Sekkâkî (ö. 626/1229) tarafından *Miftâhu'l-ülûm* (thk. Nu’aym Zarzûr, [Beirut: 1984]. Bu mesele sayfa 8’de ve eserin başka pek çok yerinde geçmektedir) isimli eserinde gerçekleştirilmiştir. Ancak bu ayırma, modern bir araştırmacı olan Ahmed Matlûb tarafından *al-Balagha ‘inda al-Sakkâkî* (Sekkâkî’nin Belâgat Görüşü) (Bağdat: 1964) isimli çalışmasında itiraz edilmiştir.

²⁸ Askerî *Kitâbu’s-sinaateyn* (25. numaralı dipnota bakınız) isimli eserinde, kendisini *belâgat ilminde* eser telif etme noktasında harekete geçiren şeyin, Kur’an’ın edebî niteliğini – ki bu nitelik i’câz doktrininin biçimsel formülasyonları tarafından zımnen ifade edilmektedir - takdir etmeye yönelik

→

Sonuç

Her ne kadar retorik ve *belâgat ilmi* kendi kültürel bağlamlarına oldukça farklı şekillerde otursalar da, söz konusu iki disiplin, her birinin kendisini üreten entelektüel muhiti temsil etmesi bakımından birbirlerine çok benzemektedirler. Özellikle Yunan ortamında doğan retorik, ihtilafı ve görüş ayrılığını somut hale getirdi. Bu çevrede hakikat, sezgisel bir veri değil, bilakis bilinmezci bir sürecin sonucuydu; basitçe kabul edilmekten ziyade inşa ediliyordu. Retorik batı kültürünün temellerinde yatmaktadır. Bugün retorik anlayışımız ne olursa olsun, bu disiplinin yapıları, politik ve entelektüel süreçlerimizi harekete geçirmeye devam etmektedir.

Belâgat ilmi, kendine has tarzıyla, İslâm'ın temsilcisidir aynı zamanda. Müslümanlar vahiy tarafından motive edilen bir topluma mensupturlar. İslam düşüncesinin yapısı da bu temel gerçeğe göre şekillenmiştir. Bu durumun en iyi örneği, hukukçuların insan eylemlerini *helal* ve *haram* parametreleri içerisinde tanımlamak için Kur'an ve Hadisi kullandığı İslam Hukuku usulüdür. Şu halde hukuk, adeta Tanrı sözünü İslâm toplumunun gerçek eylemlerine tercüme etmeye ve böylece İslam tarihini vahyin bir tür okunuşu haline dönüştürmeye çalışmaktadır.

Bu okumayı yönlendirme konusunda en yüksek modeli belâgat ilmi sunmaktadır. Belâgat ilmi öğrenciye metni yalnızca anlamayı ve vaz' ettiği kuralları takip etmeyi değil aynı zamanda *i'câzu'l-Kur'an*'ın imalarını takip ederek metnin estetik değerini fark etmeyi de öğretmektedir. Belâgat ilmi okuması, bu durumda hukukun ötesine geçen bir okuma olarak görülebilir. Hukuk bize metni insan eylemine nasıl tercüme edeceğimizi öğretirken, belâgat ilmi bu metni nasıl takdir edeceğimizi/değerlendireceğimizi öğretmektedir. Belâgat ilmi sıradan olanı aşmakta ve okuyucuyu ilâhî olan istikametinde yönlendirmektedir. Bu sayede belâgat ilmi mümine vahyi okumanın ideal bir modelini sunmakta ve dolayısıyla entelektüel geleneğine bir tür "müfredatın amiral gemisi" olarak hizmet etmektedir. Bu bakımdan, belâgat ilmi retorik sanatının neredeyse aynıdır. (Arlington, Virginia)

→

direktif olduğunu öne sürmektedir (thk. Mufid Qamiha, [Beirut, 1981] 19). Aslında Cürcânî *i'câzı belâgate* bağladığı ve Sekkâkî'nin *belâgati* hususi olarak *meânî* ve *beyan* ilimlerine bağladığına göre (*Miftâh*, s. 415) *belâgat ilmi* Kur'an üslûbunun güzelliğini fark etmenin anahtarını elinde tutmaktadır.

